

Загурський О. М.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Здійснено теоретичний аналіз основних тенденцій розвитку різних організаційно-правових форм в аграрному секторі країни й статистичний аналіз діяльності суб'єктів господарювання за основними показниками розвитку у 2011 р. Досліджено конкурентні переваги і недоліки різних господарських форм українського аграрного сектору.

Ключові слова: аграрний сектор, агрохолдинги, господарства населення, конкурентоспроможність, кооперація, фермерські господарства.

Конкурентоспроможність аграрного сектору загалом багато в чому залежить від конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, що входять до його складу, та розвитку різноманітних ринкових організаційно-правових форм господарювання. Враховуючи наслідки безсистемних аграрних реформ і негативний вплив ринкових ризиків ведення бізнесу, формування вітчизняного аграрного сектору як цілісної структури повною мірою не відбулося, насамперед це стосується виробничої сфери, тобто галузі сільського господарства. Його потенціал використовується тільки на третину, а значна частина продукції виробляється на земельних ділянках населення, що є для них засобом виживання, фактично становлячи спосіб самозайнятості, або прихованого безробіття. Сучасний стан агропромислового комплексу (АПК) України можна визначити як результат непослідовного переходу від адміністративно-командної системи господарювання до ринкових відносин¹. Поряд із низькою ефективністю виробництва аграрної продукції окреслилися диспропорції у процесах концентрації капіталу, а також між концентрацією виробництва і капіталу, у зв'язку з чим майже не відбувається зростання частки конкурентних підприємств, розвивається монополізм, створюються бар'єри, які обмежують конкуренцію. Дослідження показали, що загрозою є не лише низька конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції загалом, а й імовірність так званого системного відриву від провідних країн через слабку здатність аграрних підприємств до інновацій, відсталі технології, а також структурну кризу й інституціональну несумісність. Така ситуація актуалізує проблему формування конкурентного середовища, в якому всі суб'єкти господарювання мають рівні можливості, що фіксується у відповідних нормативних актах. Проте трансформаційні зміни останніх років доволі суперечливі — з одного боку, виникають умови для розвитку різноманітних ринкових організаційно-правових форми господарювання, з другого — посилюються руйнівні процеси відтворювальної та технологічної структур, які відкидають аграрний сектор на десятиріччя назад.

¹ Сава А. П. Еволюція організаційної структури аграрного виробництва та її вплив на економічний розвиток сільських територій / А. П. Сава // Інноваційна економіка. — 2012. — № 31. — С. 33.

Дослідженню ринкових перетворень в аграрному секторі економіки, формуванню його організаційно-економічної структури та розвитку різних форм господарювання присвятили праці багато відомих вчених: О. Бородіна, П. Гайдуцький, В. Геєць, В. Горьовий, А. Гуроров, В. Збарський, М. Зубець, С. Дем'яненко, І. Костирко, М. Малік, В. Месель-Веселяк, П. Музика, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, О. Скидан, М. Федоров, О. Шпикуляк та ін. Проте проблеми забезпечення виробничого потенціалу в контексті реформування організаційно-правових форм господарських структур вирішено лише частково, зважаючи на диспропорції розвитку АПК.

Метою статті є аналіз функціонування в аграрному секторі підприємств різних організаційно-правових форм та їхній вплив на конкурентоспроможність сектору загалом.

Проблема вибору економічно обґрунтованого та ефективного типу аграрного підприємництва не тільки визначається уявленнями про його майбутню ефективність, а й потребує врахування низки інституціональних чинників. Причому суб'єктивні фактори активних учасників трансформаційного процесу відіграють вагомішу роль в інституціональній зміні, ніж у власне технологічній, оскільки усвідомлення та переконання суттєвіше впливають на побудову нових моделей, які виокремлюють із множини варіантів реалізації їх на практиці. Останні значно багатогранніші в інституціональному розумінні внаслідок складних взаємозв'язків між об'єктивними й суб'єктивними обмеженнями. Розвиток підприємництва в сільській місцевості має особливості, зумовлені насамперед історичними й трудовими традиціями, соціально-психологічними характеристиками та низькою мобільністю робочої сили. Процес створення нових аграрних структур також, на жаль, супроводжується суперечностями. Насамперед об'єктивною — між різними формами підприємств, що в інших умовах базувалися на загальновизнаних і утверджених колективістських принципах, з одного боку, та новоствореними корпоративними чи індивідуальними ринковими структурами — з другого. Фундаментальною суперечністю, характерною для всіх аспектів сучасної аграрної реформи, є співвідношення економічної ефективності агрогосподарювання з економічно обґрунтованими розмірами земельних площ, що перебувають під юрисдикцією певного суб'єкта господарювання — приватної особи (сім'ї), колективу (у формі акціонерного товариства чи кооперативу) і, власне, державних структур. Стереотипи попередніх форм господарювання нав'язують думку, що лише великі й потужні підприємства зі значними земельними ресурсами здатні вивести аграрний сектор із застою, забезпечити необхідну кількість агропродукції належної якості. Проте прибічники переваг великих колективних форм агрогосподарювання в умовах ринкової економіки переважно наводять аргументи на користь суто економічних критеріїв ефективності, ігноруючи інші фундаментальні цінності, притаманні гуманістичним суспільствам, — право на власний вибір, економічну свободу, особисту економічну незалежність тощо, тобто несоціальні критерії справедливості як ціннісної орієнтації особи.

У цьому аспекті досить показовим є науковий аналіз, здійснений відомим українським економістом-аграрником, академіком НАН України

О. М. Онищенкою щодо питання, чи слід вважати розукрупнення наявних суспільних господарств у процесі їхньої реорганізації кроком до зниження рівня економічної ефективності господарювання. Він стверджує, що світова сільськогосподарська практика не узгоджується з поширеними твердженнями теоретиків, ніби більші господарства забезпечують вищу ефективність, і робить науково обґрунтований висновок, “що ефективність господарювання фактор приватної власності зумовлює більшою мірою, ніж фактор концентрації виробництва (розмір господарств)”².

У свою чергу, нестача реальних і фінансових інвестицій призводить до того, що підприємець обробляє таку площу землі чи утримує таке ж поголів'я худоби, які надають можливість застаріла техніка, неякісні мінеральні добрива та засоби захисту рослин, обмежені кормова база й агропромислова інфраструктура. Тому подальше вдосконалення організаційно-правових форм господарювання і власності є одним із основних напрямів аграрних трансформацій. У результаті реформи сільське господарство України зазнало істотних структурних змін: колгоспи і більшість радгоспів реформовано в колективні сільськогосподарські підприємства; роздержавлено і передано у власність працівників шляхом паювання землі та майно колективних сільськогосподарських підприємств; власникам земельних часток (паїв) надано право вільного виходу з будь-яких господарських формувань для створення агроформувань ринкового спрямування на засадах приватної власності (особистого селянського і фермерського господарства) або для участі у господарських формуваннях як членам кооперативу, бути орендодавцем належної за правом приватної власності земельної ділянки чи земельної частки (паю).

Сучасна статистика виокремлює дві категорії виробників аграрної продукції: сільськогосподарські підприємства (включаючи фермерські господарства) і господарства населення, серед яких провідне місце посідають особисті селянські господарства. У 2011 р. в аграрному секторі України було зареєстровано 9076 тис. суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм, зокрема: господарських товариств – 7757, приватних підприємств – 4140, виробничих кооперативів – 905, фермерських господарств – 41 488, державних підприємств – 311, підприємств інших форм господарювання – 1532 і домогосподарств населення – понад 9 млн³. Проте господарські структури формуються за правом приватної власності на землю та майно у поєднанні з індивідуальними, сімейними і колективними формами організації виробництва. З огляду на це всі господарства ринкового спрямування можна поділити на три типи: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства і господарства населення. Аналіз розвитку організаційно-правових форм в аграрному секторі України та їх структуру наведено в табл. 1.

² *Онищенко О. М.* Аграрні трансформації в Україні: оцінка, проблеми, прогнози / *О. М. Онищенко* // *Економіка і прогнозування*. – 2001. – № 3. – С. 22.

³ *Сільське господарство України 2011* : стат. зб. / за ред. Н. С. Власенко. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – С. 51.

Таблиця 1

Розвиток організаційно-правових форм в аграрному секторі України

Форми господарювання	Кількість суб'єктів, тис. од.	Площа сільськогосподарських угідь		Виробництво валової аграрної продукції	
		млн га	%	млрд грн	%
1990 р.					
Усі господарські формування	10,7	41,4	100,0	145,9	100,0
– сільськогосподарські підприємства	10,7	38,7	93,5	101,3	69,4
– фермерські господарства	0,082	0,002	0	–	0
– господарства населення	–	2,7	6,5	44,6	30,6
2009 р.					
Усі господарські формування	9 637,1	36,5	100,0	102,1	100,0
– сільськогосподарські підприємства	15,0	16,5	45,2	40,7	39,8
– фермерські господарства	42,1	4,3	11,8	5,1	5,0
– господарства населення	9 580,0	15,7	43,0	56,3	55,2
з них особисті селянські господарства	4 612,0	6,6			
2010 р.					
Усі господарські формування	9 486,4	36,5	100,0	100,5	100,0
– сільськогосподарські підприємства	14,7	16,3	44,6	40,1	39,9
– фермерські господарства	41,7	4,3	11,9	5,0	4,9
– господарства населення	9 430,0	15,9	43,5	55,4	55,1
з них особисті селянські господарства	5 840,0	6,6			
2011 р.					
Усі господарські формування	9 076,0	36,5	100,0	233,7	100,0
– сільськогосподарські підприємства	14,6	16,2	44,2	104,9	44,9
– фермерські господарства	41,4	4,3	11,8	16,2	6,9
– господарства населення	9 020,0	16,0	43,8	112,6	48,2
з них особисті селянські господарства	4 359,0	6,5			

Складено за даними Державної служби статистики України та розрахунками автора.

Внесок кожної з ринкових організаційно-правових форм господарювання у виробництво основних видів сільськогосподарської продукції показано в табл. 2.

До першого типу належать сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування різних організаційно-правових форм (державні та приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо), створені в результаті реформування колгоспів і радгоспів, де приватна власність селян на землю та майно поєднується з колективними формами організації праці. У них переважно збережено земельну цілісність колишніх підприємств, земля і майно передаються їм в оренду, вони мають право юридичної особи та проводять агровиробничу діяльність. Організаційно-правові форми аграрних підприємств урегульовані Законами України “Про господарські товариства” від 19.09.1991 № 1577-ХІІ, “Про сільськогосподарську кооперацію” від 17.07.1997 № 469/97, “Про підприємства” від 27.03.1991 № 887-ХІІ та ін. У 2011 р. нараховувалося 14,6 тис. підприємств такого типу, які використовували 44,2 % сільськогосподарських угідь і виробляли майже такий самий відсоток валової аграрної продукції. Основними видами їхньої діяльності є вирощування зернових, цукрових буряків, технічних культур (соняшник, соя, ріпак) у рослинництві та виробництво яєць і м’яса (особливо птиці) у тваринництві. Середній розмір сільськогосподарських угідь дорівнює близько 1100 га, що значно перевищує площу не тільки європейської, а й американської ферми, проте низький рівень концентрації капіталу, недостатня ефективність використання земельного ресурсу, невисокий рівень рентабельності заважають формуванню умов для розширеного відтворення на основі самофінансування. Економічний стан підприємств цієї категорії характеризується нестабільними темпами розвитку (майже третина підприємств збиткові), що спричиняє низький рівень конкурентоспроможності аграрного сектору загалом.

Посилення процесів глобалізації та концентрації капіталів відобразилося у створенні великих аграрних підприємств. За попередніми оцінками, сьогодні в Україні налічується понад 60 великих холдингів, якими охоплено більше 3 млн га, або близько 12 %, ріллі⁴.

Аграрні холдинги є найрозвинутішою формою агропромислової інтеграції й об’єднують усі ланки продовольчого ланцюга. У Законі України “Про холдингові компанії в Україні” визначено, що холдингова компанія – акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств⁵. Виникнення агрохолдингів в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, пов’язане з особливостями економічно-

⁴ Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / М. В. Присяжнюк, М. В. Зубець, П. Т. Саблук та ін. ; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 32.

⁵ Про холдингові компанії в Україні : закон України (зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 24.07.2009 № 1617-VI) // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 2–3. – Ст. 11.

Таблиця 2

Частка різних типів господарств у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції

Показник	Сільськогосподарські підприємства			Фермерські господарства			Господарства населення		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Валова продукція сільського господарства	39,8	39,9	44,9	5,0	4,9	6,9	55,2	55,1	44,8
Зернові та зернобобові культури	65,8	63,8	67,0	12,1	12,0	11,9	22,1	24,2	21,1
Цукрові буряки	86,4	83,7	84,3	4,5	8,4	7,2	9,1	7,9	8,5
Соняшник	63,5	64,7	65,1	17,9	17,8	19,0	18,6	17,5	15,9
Соя	87,5	86,0	86,0	12,5	14,4	14,0	—	—	—
Ріпак	86,4	85,0	86,0	13,6	15,0	14,0	—	—	—
Картопля	1,9	1,7	2,0	0,7	0,9	1,1	97,4	97,4	96,9
Овочі	10,7	9,3	11,8	2,7	2,6	3,9	86,6	88,1	84,3
Плоди та ягоди	13,3	16,4	15,8	—	—	—	86,7	83,6	84,2
М'ясо	51,8	52,8	54,1	2,1	2,3	2,6	46,1	44,9	43,3
Молоко	18,4	18,7	19,2	0,9	1,0	1,1	80,7	80,3	79,7
Яйця	57,7	59,6	62,2	0,5	0,5	0,6	41,8	39,9	37,2
Вовна	16,9	13,8	13,6	3,5	3,1	3,1	79,6	83,1	83,3
Мед	2,1	2,0	1,9	0,3	0,3	0,2	97,6	97,7	97,9

Складено за даними Державної служби статистики України та розрахунками автора.

го розвитку, браком необхідних інституційних і правових умов для ведення ефективного бізнесу, неадекватною політикою держави, зокрема відсутністю повноцінного ринку сільськогосподарської землі⁶.

Українські агрокорпорації та агрохолдинги – це переважно вертикально інтегровані компанії, для котрих сільськогосподарське виробництво не є основним видом діяльності, але які створюють у своїй структурі аграрні підприємства, що зазвичай розташовані в різних природно-кліматичних зонах і мають чітку спеціалізацію. Вони формуються за рахунок зарубіжних інвестицій і коштів вітчизняних фінансово-промислових груп із метою забезпечення виробництва сировиною та збільшення власного капіталу шляхом переведення аграрного виробництва на індустріальну основу й охоплюють усі стадії цього процесу – починаючи з вирощування продукції сільськогосподарства та її первинної переробки і закінчуючи реалізацією готових продуктів харчування через роздрібну мережу. Їхня діяльність переважно спрямована на короткострокове одержання доходу, експорт і залежить від кон'юнктури світових товарних ринків. Великі капіталовкладення в розвиток виробництва та вертикальну інтеграцію дали їм можливість доволі легко подолати бар'єри входження в галузь і стати її лідерами.

Проте останнім часом, за результатами аналізу експертів, спостерігаються процеси надконцентрації, коли сформовані агробізнесові структури поглинаються іншими, створюючи мегаагрохолдинги, досить потужні за обсягами земельного банку (найбільші з них орендують понад 250 тис. га сільськогосподарських угідь і планують розширити цю площу до 350 тис. га), наявних активів, значно диверсифікованого кредитного портфеля для залучення фінансових ресурсів, зокрема через розміщення IPO 2 на міжнародних фондових біржах⁷.

Діяльність вертикально інтегрованих структур створює широкі можливості для розвитку сільгоспвиробництва і забезпечує конкурентоспроможність вітчизняної продукції. Перевагами великотоварного виробництва є досягнення максимального синергічного ефекту за допомогою розвитку вертикальних і горизонтальних зв'язків, міжгалузевих відносин і агропромислових кластерів. Наявність достатньої кількості фінансових ресурсів, можливість їх акумулювання, маневрування та оптимізація напрямів використання, інтенсифікація й диверсифікація виробництва, розвинута спеціалізація, поєднання виробництва з переробкою та реалізацією, застосування сучасних інноваційних технологій, оптимізація оподаткування, можливості концентрації значних земельних масивів (за рахунок вищої орендної плати), зменшення трансакційних витрат і уникнення монополізму посередницьких структур, залучення інвестицій та отримання кредитів,

⁶ Дем'яненко С. І. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? / С. І. Дем'яненко. – К. : Ін-т екон. досліджень та політ. консультацій, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ierpc.org>.

⁷ Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуроров та ін. ; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – С. 7.

доступ до ринків збуту дають змогу виробляти високоякісну та конкурентоспроможну продукцію, більша частина якої експортується. Проте сприйняття агрохолдингів суспільством, особливо сільським населенням, доволі неоднозначне. Занепокоєння викликають: надмірна концентрація земельних ресурсів і, як наслідок, – розвиток монополізму на ринку оренди землі та ринку сільськогосподарської продукції; витіснення традиційних форм ведення виробництва – аграрних підприємств і фермерських господарств, які є органічною частиною сільської місцевості та її інфраструктури; реєстрація головної компанії агрохолдингів у великих містах, а відповідно – ненадходження до місцевих бюджетів податкових та інших платежів, що могли б використовуватися для розвитку соціальної та комунальної інфраструктури сільських територій; значна віддаленість господарських підрозділів (інколи на 200–300 км). Суттєву соціальну напруженість у сільській місцевості створюють пов'язані з їхньою діяльністю зростання безробіття на селі (керівники нових форм господарювання не мають потреби в тому, щоб власники орендованих ними земель працювали на цих підприємствах), нераціональне використання земельних ресурсів (монокультуризація землеробства та деградація сільгоспугідь), погіршення екологічних умов, у багатьох випадках слабкий соціально-економічний розвиток сільських територій. До того ж орієнтація агрохолдингів на зовнішні ринки призводить до посилення монотоварності виробництва і витіснення із сівозмін трудомісткої рослинницької та тваринницької продукції, яка формує 2/3 споживчого продовольчого кошика. Відбувається розбалансування місцевих аграрних комплексів і продовольчих ринків, зростає частка імпорту у внутрішньому споживанні важливих видів продовольчих товарів⁸.

Дискусійним серед науковців та бізнесменів залишається також питання соціальної відповідальності великого аграрного бізнесу. Як зазначає О. М. Бородіна, “з інституціональної точки зору це можна ідентифікувати як незбалансований інституційний розвиток, який породжує певні мотивації в поведінці господарюючих суб'єктів, спрямовуючи їх на експлуатацію природних ресурсів та ігнорування соціально-економічних завдань розвитку суспільства”⁹. Отже, активне формування надвеликих корпоративних структур здійснюється завдяки не тільки концентрації та інтеграції виробництва, а й монополізації економічної влади на агропродовольчому ринку і в політиці.

Другий тип – фермерські господарства – форма підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, переробляти та реалізовувати її з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для цієї діяльності. Фермерські господарства поширені в США і передових

⁸ Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015 : нац. доп. / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – С. 138.

⁹ Бородіна О. М. Інституційний розвиток сільського господарства та села України і Росії та його гармонізація з європейською політичною практикою / О. М. Бородіна // Економіка України. – 2012. – № 11. – С. 54.

країнах Європи, а з прийняттям Закону України “Про фермерське господарство” від 19.06.2003 № 973-IV стали невід’ємною складовою вітчизняного аграрного сектору. Станом на кінець 2011 р. в Україні налічувалося понад 43 тис. фермерських господарств, які використовували 4 млн га сільськогосподарських угідь (середній розмір кожного – близько 100 га) і виробляли лише 6,9 % валової аграрної продукції. Перелік видів їхньої діяльності практично такий самий, як і у сільськогосподарських підприємств, проте ефективність значно нижча.

Ця форма господарювання за площею відповідає високоефективній моделі фермерства, істотно перевищуючи ферми європейських країн (у середньому – 18 га; в Англії – 70, Німеччині – 32, у тому числі на нових землях (колишня НДР) – 197 га, з яких 20 % землі використовують господарства із середнім розміром 714 га і 50 % – 1751 га¹⁰). І хоч у 2011 р. виробництво валової аграрної продукції фермерських господарств зросло на 2 % порівняно з 2010 р., слід констатувати, що незважаючи на перспективність цієї форми господарювання у світі, у нашій країні вони не набули належного розвитку і не досягли рівня виробництва сільськогосподарських підприємств. Обсяг виробництва валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах становив 52 % порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, 35 – господарствами населення, у тому числі рослинництва відповідно – 77 і 52, а тваринництва – 17 і 11 %¹¹.

Причиною цього є повна або часткова відсутність стартового капіталу, застаріла матеріально-технічна база, недосконалі технології, обмежений доступ до ринків збуту, недостатній рівень державної підтримки, труднощі в отриманні кредитів на пільгових умовах тощо. Якщо в розвинутих країнах фінансова підтримка з боку держави дорівнює 40–50 %, а в окремих країнах – і 70–80 % витрат фермерів на товарну продукцію, то в Україні допомога переважно надається через Український державний фонд підтримки фермерських господарств і становить менше 10 %, тобто є вкрай недостатньою¹². Водночас із прямою фінансовою підтримкою відповідно до видатків державного бюджету фермери отримують допомогу за напрямами державної підтримки на загальних підставах у вигляді фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП) і спеціального механізму сплати податку на додану вартість (ПДВ) та за регіональними програмами підтримки суб’єктів господарювання у сільському господарстві.

Проте, незважаючи на комплекс проблем і невирішених питань, з часом, коли умови формування й розвитку фермерських підприємств зміняться на кращі, масова організація фермерських господарств і по-

¹⁰ Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / М. В. Присяжнюк, М. В. Зубець, П. Т. Саблук та ін. ; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 25.

¹¹ Сільське господарство України 2011 : стат. зб. / за ред. Н. С. Власенко. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – С. 44–46.

¹² Наукові основи агропромислового виробництва в зоні лісостепу України / редкол.: М. В. Зубець (голова) та ін. – К. : Аграрна наука, 2010. – С. 71.

дальше їх об'єднання в сільськогосподарські кооперативи з виробництва, переробки та збуту аграрної продукції можуть позитивно вплинути на аграрну економіку загалом, зробити її конкурентоспроможною й анти-монопольною. Посиливши процеси регіональної спеціалізації та інтеграції, сформувавши регіональні кластерні агропромислові об'єднання із замкненим циклом виробництва, збільшивши таким чином виробництво насамперед продуктів харчування, кооперативні фермерські господарства зроблять вагомий внесок у розв'язання проблеми продовольчої безпеки країни. Підтримка державою сільськогосподарських кооперативних об'єднань як самостійних незалежних організацій товаровиробників дає змогу сподіватися на сприятливі перспективи розвитку кооперативного сектору аграрного комплексу України.

Третій тип – господарства населення, які не мають статусу юридичних осіб і за середніми розмірами (1,4 га) відповідають японській і китайській фермам. До них належать особисті селянські господарства, присадибні ділянки, ділянки для забудови. Цей тип має глибоке історичне коріння, існував за різних суспільно-економічних формацій і становить основу сільськогосподарського устрою розвинутих країн. У 2011 р. нараховувалося понад 9 млн таких господарств, які у процесі діяльності використовували 16 млн га, або 43,8 % сільськогосподарських угідь, виробляючи 48 % валової аграрної продукції. Незважаючи на нижчу продуктивність і відсталість застосовуваних технологій, господарства населення виробили у 2011 р.: 97 % загального урожаю картоплі, 84 – овочів, 84 – плодово-ягідної продукції, 21 – зерна, 16 – соняшнику, 9 – цукрового буряка, 43 – м'яса, 37 – яєць, 79 – молока, 83 – вовни і 98 % меду (див. табл. 2). Окрім значного внеску у виробництво сільськогосподарської продукції, ці господарства відіграють велику роль у самозабезпеченні продуктами харчування, самозайнятості сільського населення, є соціальною базою відтворення селянства і стабілізуючим фактором соціального захисту в період переходу до ринкових умов, поки на селі не розвинуться ефективніші виробнича й обслуговуюча інфраструктури. Вони чи не найповніше з-поміж інших суб'єктів господарювання забезпечують виконання галуззю її багатофункціональної ролі й формування засад сталого сільського розвитку.

З прийняттям Закону України “Про особисте селянське господарство” від 15.05.2003 № 742-IV законодавчо визнається нова форма господарювання на селі – особисте селянське господарство (ОСГ). Протягом останніх років простежується чітка тенденція до збільшення їх кількості. Станом на кінець 2011 р. в Україні налічувалося 4359 тис. особистих селянських господарств, які займали площу 6,5 млн га¹³. Настільки велику і працездатну масу сільського населення, залученого до “домашньої” економіки з її дрібнотоварним виробництвом, можна розглядати як найближчий резерв фермерства. Подальший розвиток ОСГ також пов'язують зі створенням обслуговуючих кооперативів, які мають на меті надання комплексу послуг з

¹³ Сільське господарство України 2011 : стат. зб. / за ред. Н. С. Власенко. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – С. 185.

виробництва, переробки, збуту продукції аграрного сектору і є формою економічного самозахисту селян від експансії спекулятивного посередницького бізнесу і великого промислового та торгового капіталу, що забезпечить масштабне зниження рівня бідності. Діяльність таких кооперативів повинна спрямовуватися на підвищення ефективності виробництва за рахунок упровадження сучасних технологій і обладнання. Для підтримки кооперації селянських і фермерських господарств у 2009 р. Кабінетом Міністрів України була розроблена Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року від 03.06.2009 № 557, якою передбачалося створити 10,5 тис. сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів практично в кожній сільській громаді, спрямувавши на їх підтримку 7,2 млрд грн. На жаль, ця програма не була виконана остаточно, і вже у 2011 р. втратила чинність згідно з постановою Кабінету Міністрів України “Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм” від 22.06.2011 № 704.

Отже, вітчизняні господарства населення як представники родинного типу господарювання повинні й надалі розвиватися, еволюціонувати і за державної підтримки мати можливість набувати форм, схожих із поширеними в економічно розвинутих країнах. Проведений аналіз функціонування господарств різних організаційно-правових форм свідчить, що для ефективного ведення господарства вирішальне значення мають не тільки чинники концентрації та спеціалізації виробництва, розміри землекористування господарств та їхня техніко-технологічна оснащеність, а й право на власний вибір, економічну свободу, особисту економічну незалежність. Найвищі результати досягаються за умов поєднання приватної власності та концентрації виробництва і капіталу.

У зв'язку з цим, на нашу думку, успіх господарської реформи залежить від розвитку сільськогосподарської кооперації, яка допоможе товаровиробникам протистояти посередницькому бізнесу, отримувати ефект не лише від виробництва, а й від його обслуговування, переробки та збуту продукції. Проте важливо не допустити перетворення кооперативів на монополістичні структури. Вони повинні сформувати на ринку конкурентне середовище, сприяти відродженню великотоварного виробництва, випуску конкурентоспроможної продукції, збереженню сільських територій, забезпечити зайнятість і належні умови життя селян. Водночас мають розвиватися й інші господарські структури. Варто сприяти посиленню процесів регіональної спеціалізації та інтеграції як взаємовигідних форм співпраці учасників ринку аграрної продукції, розвитку кластерної організації й управління агропромисловим виробництвом.

Трансформаційні зміни, що відбуваються останніми роками в аграрному секторі, допомагають поширенню різноманітних ринкових організаційно-правових форм господарювання. Подальше вдосконалення інституціональних умов для всебічного розвитку особистості, її власного вибору та свободи підприємницької діяльності повинно органічно поєднуватися з формуванням нових моральних та етичних принципів ведення агробізнесу, відповідальності підприємця за результати своєї діяльності у майбутньому.

Єдиних економічно обґрунтованих переваг тих чи інших організаційно-правових форм господарювання не існує. Однак поєднання в господарському процесі малих, середніх та великих підприємств неодноразово доводило свою ефективність у розвинутих країнах. Адже якими б конкурентоспроможними не були великі підприємства, вони не зможуть охопити випуск і реалізацію всіх товарів та послуг аграрного сектору. Забезпечують громадян продуктами харчування зазвичай фінансово менш потужні господарства населення. Разом із тим рівень ефективності є суб'єктивним показником, який більшою мірою відображає мотиваційний аспект організації сільсько-господарської діяльності за різних умов розподілу прибутку, відповідальності за зобов'язаннями, відносин власності на землю та майно. Тому й орієнтація на ефективність певної організаційно-правової форми доречна лише за умов рівності всіх інших зовнішніх факторів (цінова, кредитна та податкова політика держави, забезпечення технікою та матеріально-технічними ресурсами тощо). Хоча, попри важливість усіх форм і декларування їхньої рівності, підтримка в межах державної аграрної політики ще з радянських часів спрямована на реформовані колишні колгоспи і радгоспи, тоді як фермери та господарства населення мають обмежений доступ до послуг ринкової інфраструктури.

Збереження сільського укладу життя, традиційних знань і культури землеробства, розвиток господарств сімейного типу, відтворення багатокладної економіки суттєво підвищують рівень конкурентоспроможності аграрного сектору України, розширюють сферу попиту на робочу силу в сільській місцевості, створюють умови для формування цивілізованого ринку праці та забезпечують добробут селянської сім'ї.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2013